

В. С. Калашник, М. І. Філон

Українська поезія ХХ століття в наукових студіях Ю. Шевельова: від Тичини – до Стуса

Калашник В. С., Філон М. І. Українська поезія ХХ століття в наукових студіях Ю. Шевельова: від Тичини – до Стуса. Стаття містить аналіз лінгвопоетичної концепції Юрія Шевельова, започаткованої його кандидатською дисертацією про стиль лірики П. Тичини й глибинно виявленої в статті – передмові до збірки «Палімпсести» В. Стуса. Схарактеризовано основні ідеї науковця щодо мовної форми та змісту програмової та непрограмової поезії. Підкреслено дотримання дослідником принципу науковості філологічного пізнання, незалежності від ідеологічних доктрин часу.

Ключові слова: лірика, поетична мова, семантика, неологізм, публіцистичний стиль, мовна особистість, ідіостиль.

Калашник В. С., Філон Н. И. Украинская поэзия ХХ века в научных исследованиях Ю. Шевелева: от Тычины – до Стуса. Стаття содержит анализ лингвопоэтической концепции Юрия Шевелева, берущей начало в его кандидатской диссертации о стиле лирики П. Тычины и глубоко представленной в статье – предисловии к сборнику «Палимпсести» В. Стуса. Охарактеризованы основные идеи ученого относительно языковой формы и содержания программной и непрограммной поэзии. Подчеркнуто соблюдение исследователем принципа научности филологического познания, независимости от идеологических доктрин времени.

Ключевые слова: лирика, поэтическая речь, семантика, неологизм, публицистический стиль, языковая личность, идиостиль.

Kalashnyk V. S., Filon M. I. Ukrainian 20th century poetry in Yuriy Shevelov's research: from Tychyna to Stus. The article analyses Yuriy Shevelov's linguistic conception originating from his Thesis for a Candidate Degree on Pavlo Tychina's lyric style as well as being deeply represented in his article – foreword to the collection of poems «Palimpsesty» by V. Stus. The article characterizes the scientist's main ideas concerning the linguistic form and content of his policy and non-policy poetry. The emphasis is laid on the author's complying with the principle of scientific nature of philological cognition, irrespective of the ideological doctrine of the time.

Key words: lyric poetry, poetic speech, semantics, neologism, journalistic style, linguistic person, individual style.

Видатний український філолог ХХ століття Юрій Шевельов залишив по собі неоціненну творчу спадщину, що засвідчує багатогранність його дослідницьких інтересів. Як науковець він увібрав ще відчутний у його студентську пору потєбнянський дух пізнавальних пошуків у їх загальнофілологічній та гуманістичній спрямованості. Учень академіка Леоніда Булаховського, під керівництвом якого підготував і 1939 року успішно захистив кандидатську дисертацію, Юрій Шевельов постійно виявляв й органічно поєднував глибоку фахову зацікавленість питаннями мови та літератури – базових складників української культури. Дисертаційна робота

молодого вченого стосувалася питань поетичної мови Павла Тичини. Пізніше, якщо говорити тільки про студіювання української поезії ХХ ст., у поле зору дослідника потрапили твори багатьох поетів, зокрема Євгена Маланюка, Оксани Лятуринської, Олекси Веретенченка, Василя Стуса, Наталі Лівачької-Холодної. У цьому зв'язку важливо виявити засадничі положення наукового аналізу поетичної мови, сформульовані дисертантом, і встановити їх значущість для подальших розвідок відповідної тематики.

Зауважмо, що свою діяльність Юрій Шевельов розпочинав в умовах, які не сприяли вільному вираженню філологічної думки

з об'єктивними оцінками мовних явищ і творів словесного мистецтва. Фрагменти його дисертації було опубліковано в «Наукових записках» трьох поважних установ: Харківського державного університету імені О. М. Горького (№ 20. – 1940. – С. 41–99), Українського комуністичного інституту журналістики (Т. 1. – 1940. – С. 127–142) та Інституту мовознавства (Т. 1. – К., 1941. – С. 3–51). Як засвідчують надруковані тексти, автор утримався від характерних для того часу заданих ідеологічних орієнтирів і зосередився на фаховому аналізі української поетичної мови 20–30-х років, тобто сучасної, як і визначає дослідник. Показово, що мовні особливості новітньої української поезії Юрій Шевельов розглядає крізь призму політичної лірики Павла Тичини. Важливим для розуміння його пошукових настанов у галузі лінгвопоетики є вихідна позиція щодо встановлення єдиного напрямку розвитку художньої майстерності Тичини у віршах на політично-громадські теми з 1919 по 1935 рік. Відзначимо при цьому послідовну концептуальну реалізацію такого підходу і в подальших студіях поетичних ідіостилів інших авторів.

Визначення стильових доміант як чинників формування цілісного художнього світу Павла Тичини здійснюється шляхом розгляду мовних форм, урахування специфіки яких дає дослідникові підставу вести мову про ораторський жанр в аналізованій поезії. Публіцистичність Тичининої громадянської лірики забезпечується, на думку науковця, синтезуванням різних стильових ліній: «символістичної», фольклорної, лінії газетного стилю, а також лінії реалістично концентрованого відтворення усно-побутової мови в монологічному та діалогічному аспектах останньої [3:127]. Ці лінії, наголошує Ю. Шевельов, поєднуючись, дають той своєрідний стиль нової поезії, який автором збірки «Партія веде» визначено як «пісні, пеани, гімни». Пісенний характер більшості поезій, підпорядкований ідейно-художнім задумам поета, поєднується з бойовою напруженістю та інтонаціями ораторського стилю більшовицької публіцистики. Для дослідника визначальними є власне мовні форми вираження поетичної думки, а не ідеологічна наповненість відповідних форм.

Пропагандистська спрямованість аналізованих поезій П. Тичини зумовлює, за спостереженнями Ю. Шевельова, як певний добір лексики, що включає назви абстрактних понять, філософські терміни тощо, так і використання стилістичних фігур, зокрема пара-

лелізму й анафори, та актуалізацію поетом акту предикації, вдавання до відривання присудка від підмета, що й забезпечує у взаємодії необхідну експресію, ораторський характер мови. З огляду на подальший розвиток української поезії та поступ у її лінгвостилістичному осмисленні треба відзначити проникливість спостережень молодого вченого й вагомість його висновків, що з часом продемонстрували свою евристичну значущість.

Сказане повною мірою стосується й тих розділів дисертації, які присвячено розглядові конкретних мовних засобів поезії П. Тичини – неологізмів, розмовній і книжній лексиці, а також діалогізації поетичного викладу [див.: 4, 5]. Прикметною ознакою наукового аналізу цих засобів є їх розгляд не лише крізь призму ідіостилу поета, але й у контексті загальномовних процесів та категоріальних сутностей досліджуваних явищ. Чи то йдеться в роботі про власне авторські новотвори, дослідник визначає природу та диференційні ознаки останніх як продуктів мовного розвитку, відмічаючи при цьому ситуативні умови виникнення неологізму та можливі ступені його адаптації – аж до входу в мовну систему. Чи то розглядаються розмовні та книжні елементи поетичного словника П. Тичини, автор цілком умотивовано робить екскурс в історію української літературної мови, зокрема щодо використання в ній старослов'янізмів, а також акцентує на прагненні поета зблизити книжну й розмовну мову, вважаючи, що «цей напрям може бути корисний для розвитку всієї нашої літературної мови» [4:66]. Чи то Ю. Шевельов характеризує засоби діалогізації, важливе місце він відводить типології діалогічних форм, уживаних у поезії, окреслює їхню роль з погляду стильової визначеності ліричного тексту, наголошує на різноманітності конкретних мовних засобів діалогічності, на стиранні меж між монологом і діалогом у поетичній оповіді. Діалогічна структура поезії П. Тичини, робить висновок дослідник, – «індивідуальна риса його стилю, що вказує на зв'язок його стилю з живою мовою» [4:95]. І далі зауважує: «Вона (ця риса. – *В. К., М. Ф.*) звучала в його творчості завжди, хоч іноді вбрана в умовні, зовні накинуті символістичні форми» [Там само]. Вивчаючи відповідні засоби на матеріалі поетичних збірок різного часу – від «Сонячних кларнетів» до «Партія веде», мовознавець простежує їх плінність, зумовлену стилістичними настановами автора, і тим самим виявляє важливі особливості мови поезії П. Тичини в її динаміці.

Через кілька десятиріч Юрій Шевельов звернувся до поетичного доробку Василя Стуса, якого, до речі, в одному з виступів в альма матер на філологічному факультеті (1991 рік) мовознавець назвав найвидатнішим українським поетом ХХ століття. Звернувся, перебуваючи в іншому суспільно-політичному середовищі, позбавлений заідеологізованої наукової атмосфери, збагачений досвідом вільного, творчого пошуку. Його стаття під назвою «Трунок і трутизна», написана протягом листопада 1984 – вересня 1985 року в Нью-Йорку, вперше була надрукована в книзі Василя Стуса «Палімпсести», що вийшла 1986 року у видавництві «Сучасність».

Завваживши те, що таборові твори В. Стуса розглядати надзвичайно важко, дослідник прагне визначити домінанту, яка могла б бути своєрідним ключем до розуміння феномену Стусової поезії. Такою домінантою, на його думку, є непрограмований, інтенсивний характер лірики поета-в'язня, для якого «теми й мотиви – тільки виходи в внутрішній світ, у щоденник душі, у невислані листи до інших про власне внутрішнє» [6:109]. Усвідомлення неможливості схопити внутрішній світ митця у його цілісності, у повноті його складників зумовлює зосередження науковця на найбільш яскравих, показових виявах у художньому слові стану душі поета.

Для Ю. Шевельова принципове значення має не сам факт зв'язку поетичного слова й духовних начал, а глибинні витоки душевних порухів, які в своїй цілісності й екзистенціальності демонструють нерозривність та абсолютну чесність Стусового життя і творчості, їх, на переконання дослідника, своєрідну гармонію. З цього погляду цілком природним є розгляд В. Стуса в одному ряду таких носіїв і лицарів свободолюбства, як Мартін Лютер, Тарас Шевченко, Павло Грабовський.

Ключ до серця його поезії, вважає вчений, – «зосередження на ставанні, а не на стані, рух в середину себе самого, цілковита внутрішня неспромога компромісу з тим, що нищить особу і головну фортецю особисто-святого – націю» [6:117]. Саме на осягненні іманентної основи творчості В. Стуса ґрунтується виявлення характерних ознак художнього світу митця та прикметних рис його поезики.

У відносно обмеженій рамками жанру передмови статті Ю. Шевельов всебічно й надзвичайно містко висвітлює специфіку Стусової лірики. Окреслюючи парадигму змістових параметрів аналізованих творів, він спеціально розглядає один із панівних образів «Палімпсестів» – образ України. Чільне місце

відведено також аналізу мотиву самотності, тією ж мірою прикметного для ліричних поезій збірки. Особливості конкретно досліджуваного ідіостилу розкриваються шляхом виявлення, систематизації та інтерпретації мовних форм організації авторського художнього світу. Слід відзначити відчутне застосування методики аналізу, відповідної матеріалові й дослідницьким настановам, тієї методики, продуктивність якої було продемонстровано вже в кандидатській дисертації. Це простежується, зокрема, в пильній увазі до складників поетичного словника та виважених характеристиках функцій поетизмів, передусім архаїзмів і новотворів, фігуральних засобів (метафор, перифраз), оповідної тональності тощо. Відзначені дослідником риси ораторського стилю в окремих поезіях В. Стуса певною мірою можна співвіднести з ознаками громадянської лірики П. Тичини – з її виразними ораторськими інтонаціями.

Розмірковуючи над стильовою палітрою поезії Стуса, автор статті «Трунок і трутизна» виокремлює виразно відчутну в загалом *поетистичній*, за його визначенням, манері поета протилежне – тяжіння до депоетизації, характерне, як видається дослідникові, для поетів-шістдесятників, зокрема Голобородька, Вінграновського, Костенко, Драча. *Антипоетистичний* стиль Стусової лірики веде до химерного гротеску, а *поетистичний* – до молитви. Зрештою, висновковує Ю. Шевельов, «своє власне місце в розвитку стилів української поезії Стус знаходить у поєднанні елементів експресіонізму й сюрреалізму» [6:123]. У цьому виявляється різновекторність стильових пошуків поета, що з одного боку, уводить його в річище національних традицій, передусім Шевченкової поезії, а з другого, – у загальноєвропейський контекст розвитку художньої думки, що демонструється, зокрема проведенням паралелі з раннім Рільке, його настановою на відтворення «образу почувань і станів людини в їхньому ставанні, а не їхній завершеності» [6:130]. Прикметно, що з творчістю цього австрійського поета-романтика зіставляв і геніальні творіння молодого Тичини сам Василь Стус.

Сила творця «Палімпсестів», за Ю. Шевельовим, полягає в конфліктах його емоцій і настроїв, у знайденні себе в плетиві любові та ненависті, зневаги й захоплення, віри й зневіри. «Позірне борсання Стуса в суперечностях власних настроїв і висновків, – наголошує дослідник, – це, звісно, тільки шлях до самовороття, самособоноповнення» [6:116]. До подібного

висновку дійшла й Михайлина Коцюбинська, визначивши поетове кредо – *самособоюнаповнення* – як «самопорятунк, запоруку духовної суверенності» [1:156]. Незламність духу, творча самодостатність, свідомо жертвовність витворили феномен вільної людини в неволі, явивши світові справжнього українського поета.

Аналіз поезії В. Стуса, здійснений видатним філологом у нових суспільно-політичних та наукових умовах, засвідчує однакову увагу автора як до мовних форм, так і до змісту, вираженого ними. Це не відчувалося в дисертаційній роботі Ю. Шевельова про громадянську лірику П. Тичини. Принаймні опубліковані фрагменти дослідження, датовані 1940 та 1941 роками, більшою мірою висвітлюють своєрідність мовної організації поетичних текстів, а не ідейний їх зміст та його оцінку Ю. Шевельовим. Те, що свого часу не стало предметом розгляду харківським молодим дослідником Тичининої поезії 1920–1930-х років, пізніше, на початку 1970-х років, певною мірою компенсував В. Стус своєю працею «Феномен доби (сходження на Голгофу слави)», що, за ідеологічними оцінками радянської системи, була ворожою, націоналістичною. Говорячи про громадянську, програмовану поезію П. Тичини, зокрема про збірку «Партія веде», В. Стус констатує духовну деградацію вже за життя великого поета, трагедія якого відбила трагедію його рідного народу [2:92]. Можна припустити, що Юрій Шевельов так само усвідомлював неоднозначність оцінки творчих здобутків П. Тичини, якого нерідко згадував у своїх наукових студіях пізніше при гострій критичній характеристиці явищ суспільного й культурного життя радянської України, відаючи водночас належне поетові як видатній творчій особистості ХХ століття.

У зв'язку з усім сказаним необхідно відзначити одну характерну лінію аналізу і по-

шукову настанову, що повною мірою виявляється в студії Ю. Шевельова про поезію В. Стуса. Предметом розгляду для вченого є слово ідіостильове, належне до явищ естетичної сфери слововживання, зумовлене особливостями авторської поетики і в такій своїй якості цілком підпорядковане категорії художності. З іншого боку, для дослідника не менш важливим є слово буттєво-поетичне, що виростає із глибин болісного життя митця як символ його духовних роздумів і прозрінь. Таке слово розмикає вузькі рамки хрестоматійних уявлень про естетичне освоєння дійсності. І тоді воно в певному сенсі стає носієм ідеології куди вартіснішої, ніж естетична – життєво перетворюючої, духовно наснаженої ідеології українського поета-патріота, в якій слово є живим такою мірою, якою мірою духовно живим є сам автор. Показово, що і в працях про інших українських письменників ХХ століття Ю. Шевельов раз по раз здійснює надзвичайно тонкі, проникливі спостереження над зв'язком поезії із життям її автора, виявляючи еволюційні лінії ідіостилу в контексті духовної біографії митця.

Окреслені й схарактеризовані в доповіді питання, звичайно, не вичерпують усієї проблематики досліджень Юрія Шевельова про двох видатних українських поетів ХХ століття. Вони торкаються лише найважливіших, на наш погляд, моментів, які дозволяють визначити дослідницькі стратегії видатного українського філолога: розгляд поетичного слова в широких культурних, мовних, наукових контекстах; пильна увага до засобів поетики, аналіз яких здійснюється крізь призму визначення типових ознак поетичного стилю автора; врахування змін художньої манери та поетичної мови; пошуки історико-літературних зв'язків та проведення на широкому культурному тлі типологічних паралелей між творчістю окремих поетів.

Література

1. Коцюбинська М. Незабутні шістдесяті. Василь Стус / Михайлина Коцюбинська // Мої обрії : в 2 т. — К. : Дух і літера, 2004. — 2 т. — 2004. С. 3—184.
2. Стус В. Феномен доби (сходження на Голгофу слави) / Василь Стус. — К. : Т-во «Знання» України, 1993. — 96 с.
3. Шевельов Ю. В. Из спостережень над мовою сучасної поезії : Ораторський жанр у політичній ліриці П. Г. Тичини / Ю. В. Шевельов // Наукові записки Українського комуністичного інституту журналістики. — 1940. Кн. 1. — 1940. — С. 127—142.
4. Шевельов Ю. В. Из спостережень над мовою сучасної поезії : Про мову поезій П. Г. Тичини / Ю. В. Шевельов // Учені записки Харківського державного університету імені О. М. Горького. — № 20 : 3б. праць кафедри українського мовознавства. — № 1. — 1940. — С. 41—99.
5. Шевельов Ю. В. Стиль політичної лірики П. Г. Тичини / Ю. В. Шевельов // Наукові записки Інституту мовознавства. — К., 1941. Т. 1. — 1941. — С. 3—51.

6. Шерех Ю. Трунок і трутизна (Про «Палімпсести» Василя Стуса / Юрій Шерех // Пороги і Запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеологія : 3 томи. — Х. : Фоліо, 1998. — 2. т. — 1998. — С. 105—135.